

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:2 • 2004

Kolonialprodukter i Sveriges handel och konsumtionskultur, 1700–1800¹

Av Leos Müller

It is but doing the Swedes justice to say that their coffee is excellent, greatly preferable to what is drunk in England. This is the more remarkable because the Swedes import all their coffee from Britain [...]. You can get coffee in the meanest peasant's house, and it is always excellent [...]. Swedish tea is just as bad as their coffee is good. If an epicure could transport himself in a moment from one place to another, he would always drink his coffee in Sweden, and his tea in England.²

Kommentaren om den svenska te- och kaffekulturen skrevs av en skotsk kemist, Thomas Thomson, som besökte Sverige under hösten 1812. Som så många andra började han sin resa i Göteborg och citatet ovan är hämtat från hans detaljrika och livliga beskrivning av borgerliga vanor bland göteborgare. Thomsons observation pekar på att kaffe- och tedrickande var spritt i Sveriges borgerliga kretsar. Det är däremot svårt att generalisera om hur vanliga de nya dryckerna var på landsbygden; uppgiften om att man kunde få kaffe även hos en simpel bonde är av allt att döma överdriven.

Thomsons observation skulle kunna tas till intäkt för att svenskarna redan år 1812 föredrog kaffe framför te. Det svenska kaffet var excellent, ansåg Thomson. Däremot uppskattade han inte det svenska teet. Hans anmärkning antyder den kontrast mellan kaffedrickande svenskar och tedrickande engelsmän som vi känner igen även idag. Skillnaden mellan de två olika kulturerna

1. Jag vill tacka Helene Carlbäck och Fredrik Sandgren som läst och kommenterat min text.

2. Thomas Thomson, *Travels in Sweden During the Autumn of 1812*, London 1813, s 13f.

Leos Müller (f 1962) är docent i historia vid Södertörns högskola. Han disputerade i Uppsala 1998 på avhandlingen *The Merchant Houses of Stockholm, c 1640-1800. A Comparative Study of Early-Modern Entrepreneurial Behaviour*. Müllers kommande bok, *Consuls, Corsairs and Commerce. The Swedish Consular Service and Neutrality Shipping 1720–1815*, är resultatet av ett treårigt projekt om det svenska konsulärväsendet under 1700-talet.

Adress: Södertörns högskola, Baltic and East European Graduate School, 141 89 Huddinge

E-post: leos.muller@sh.se

väcker naturligtvis frågor som varför och hur den skapades och om det verkligen var redan före 1812 som skillnaden uppstod.

Kaffe och te tillsammans med socker var bland de viktigaste kolonialprodukter som importerades till Sverige under 1700-talet. Det fanns dock flera andra varor av tropiskt ursprung. Asiatiska kryddor hade använts sedan medeltiden. Under 1600-talet började svenskarna importera och konsumera tobak, vilken under 1700-talet närmast blev en nödvändighetsvara. Även siden, bomullstyger och färger som koschenill och indigo var produkter som kom från tropiska områden. Konsumtion av dessa varor var alltså inte ovanlig. Svensk handelsstatistik visar att det både var en viktig varugrupp och att vissa varor – exempelvis kaffe och socker – dessutom hörde till de produkter för vilka importen ökade mest.

Ett övergripande syfte med denna uppsats är att belysa kolonialprodukternas betydelse för Sveriges utrikeshandel och konsumtion under 1700-talet. Mer specifikt vill jag sätta den svenska konsumtionen av kolonialprodukter i relief mot nyare svensk och internationell forskning om konsumtion. Den svenska konsumtionsforskningen har sina utgångspunkter i en stor internationell debatt om konsumtionens roll för framväxten av det industriella samhället under 1700- och 1800-talen. I den internationella forskningen, till skillnad från i Sverige, har betydelsen av kolonialprodukter diskuterats livligt. Å ena sidan har forskare betonat den koloniala produktionens och handelns betydelse och hävdat att dessa skapade viktiga resurser för industrialisering. Å andra sidan har själva konsumtionen och dess förändring, "the Birth of a Consumer Society", lyfts fram som en viktig förutsättning för storskalig industriell produktion. Samma perspektiv kan även anläggas på 1700-talets Sverige. Den svenska utrikeshandeln var väl integrerad i de globala marknaderna, både på export- och importsidan, och den nya konsumtionskultur som växte fram i Västeuropa under 1700-talet hade i högsta grad påverkat även den svenska utvecklingen.

Den litteratur som diskuterar betydelsen av kolonialprodukter för konsumtionsrevolutionen under 1700-talet tas upp i uppsatsens inledande del. Debatten om kolonialvarornas betydelse för industrialiseringen belyses sedan utifrån de genomgripande förändringar som det europeiska kolonialväldet genomgick under 1700-talet. Speciellt omvandlingen av Västindien och Sydamerika och framväxten av en integrerad atlantisk ekonomi lyfts fram. Produktionen av och handeln med kolonialprodukter omfattade en stor mängd varor. Jag skall här koncentrera mig på kaffe, socker och te eftersom konsum-

tion av dessa produkter ökade mest och de förändrade konsumtionskulturen i Europa under 1700-talet på ett genomgripande sätt.

Den svenska konsumtionen beskrivs både med hjälp av handelsstatistik och publicerad forskning. Mitt syfte är inte att ge en fullständig bild av den svenska konsumtionen av kolonialprodukter och dess betydelse för Sveriges ekonomiska utveckling. Jag vill, med hjälp av ett begränsat antal exempel, visa att frågan är både intressant och viktig och samtidigt plädera för ett mera nyanserat perspektiv. Både den svenska och den internationella konsumtionsforskningen utgår ofta från ett ensidigt perspektiv. Antingen lyfter forskarna fram efterfrågans roll och koncentrerar sig på hur den nya konsumtionskulturen växte fram. Eller så fokuserar de på utbudet genom att analysera produktionsförutsättningar och internationell handel. Här framställs de två, konsumtion och produktion/handel, som växelverkande faktorer.

Debatten om konsumtionsrevolutionen och kolonialprodukterna

Som nämnts ovan har den internationella forskningen ägnat stor uppmärksamhet åt kolonialprodukternas betydelse för samhällets modernisering. Många forskare framhäver konsumtionen av de nya varorna som en viktig drivkraft för ekonomisk utveckling. Konsumtionen av te, kaffe och socker skapade under 1700-talet en ny kultur av te- och kaffedrickande, som även innebar nya former för socialt umgänge (kaffehus). Nya varor och den nya konsumtionskulturen hängde samman. I den politiska debatten utkämpades strider om den nya konsumtionens karaktär.³ Hela 1700-talets politisk-ekonomiska debatt präglades av kampen mellan den goda konsumtionen och det skadliga slöseriet eller frosseriet.⁴

Denna forskningsinriktning, som kanske bäst representeras av boken *The Birth of a Consumer Society*, ser den nya konsumtionskulturen som en nödvändig förutsättning för industriell massproduktion.⁵ Det är nytt konsumtionsbegär som skapar efterfrågan som i sin tur motiverar producenter att tillverka. Konsumtionsrevolutionen och den industriella revolutionen ses som två sidor av samma mynt – framväxten av ett modernt samhälle. Kolonialprodukter spelade en viktig roll i denna konsumtionsrevolution.

3. Se t ex Neil McKendrick, John Brewer & John H Plumb, *The Birth of a Consumer Society. The Commercialization of Eighteenth-Century England*, London 1982, kapitel 1; Carole Shammas, "How Self-Sufficient Was Early America", *Journal of Interdisciplinary History* XIII:2 (1982). För svensk debatt, se Bo Peterson, "Yppighets Nytt och Torftighets Fägnad" Pamflettdebatten om 1766 års överflödsförordning", *Historisk tidskrift* 1984:1.

4. För svensk debatt, se Leif Runefelts artikel i föreliggande nummer av *Historisk tidskrift*.

5. McKendrick 1982.

Det finns dock även ett annat, historiematerialistiskt präglat, perspektiv vars kanske mest kände företrädare är historikern Eric Williams. Han hävdar att den på slavarbetet vilande koloniala produktionen av socker, kaffe och andra produkter var själva förutsättningen för den industriella revolutionen i Storbritannien. Resurser som ackumulerats i den koloniala produktionen i Västindien möjliggjorde investeringar i den brittiska textilindustrin samtidigt som kolonierna i Västindien och Sydamerika utgjorde en avsättningsmarknad för samma textilindustri.⁶

Den koloniala handelns betydelse för Europas ekonomi har även granskats på senare år och det finns en tydlig skiljelinje mellan de ekonomhistoriker som framhäver dess stora betydelse och dem som betonar att den internationella handeln fram till mitten av 1800-talet var relativt begränsad och därför inte särskilt viktig för industrialiseringen.⁷

Debatten mellan företrädarna för uppfattningen om en tidig globalisering av världsekonomin och dem som hävdar att vi först från 1800-talets mitt kan tala om en världsmarknad har sin motsvarighet i Sverige. I den så kallade exportmodellen betonades utrikeshandelns roll för Sveriges industrialisering av forskare som Eli F Heckscher, Arthur Montgomery, Torsten Gårdlund, Ernst Söderlund och Lennart Jörberg. Nyare forskning, som utgår från den så kallade hemmamarknadsmodellen, har istället fokuserat på en mer långsam utveckling av den inhemska efterfrågan. Denna inriktning företräds av bland andra Lennart Schön, Olle Krantz, Maths Isacson och Lars Magnusson.⁸ Den senare har också inspirerats av den nya internationella konsumtionsforskningen. Om den traditionella bilden av industrialiseringen (exportmodellen) främst betonade produktionens roll, har man alltså på senare tid lyft fram efterfrågans roll som stimulus för de tekniska innovationerna, det vill säga en konsumtionsrevolution som villkor för en industriell revolution.⁹

6. Eric Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789–1848*, New York 1962, s 51–55; Stanley L Engerman, "Mercantilism and Overseas Trade, 1700–1800", i Roderick Floud & Donald McCloskey (eds), *The Economic History of Britain since 1700*, volume 1:1700–1860, Cambridge 1994, s 182.

7. Se t ex Kevin H O'Rourke & Jeffrey G Williamson, *Globalization and History. The Evolution of a Nineteenth Century Atlantic Economy*, Cambridge (Mass) 1999. För en annan uppfattning, se Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence. China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, Princeton 2000.

8. Se Lennart Schön, *En modern svensk ekonomisk historia*, Stockholm 2000, s 34–37, och där anförd litteratur.

9. Även om hemmamarknadsmodellen inte ägnat speciell uppmärksamhet åt koloniala produkter är man medveten om att importen av dessa produkter ökade mycket snabbt, se Olle Krantz & Lennart Schön, *Om den svenska konsumtionen under 1800- och 1900-talen. Två uppsatser*, Lund 1984, s 13.

Det nya perspektivet har exempelvis varit utgångspunkt för projektet "Konsumtion och industrialisering i Sverige 1820–1914" i Uppsala.¹⁰ Dock, i enlighet med hemmamarknadsmodellen, har projektet i första hand fokuserat på framväxten av den inhemska konsumtionen, speciellt den efterfrågan som genererats inom jordbrukssektorn samt på växelverkan mellan industrialiseringen och efterfrågan på massproducerade varor. Efterfrågan på kolonialprodukter och importen av dessa har däremot inte studerats inom projektets ramar.

Internationellt har dock konsumtionen av kolonialprodukter tilldragit sig uppmärksamhet. Det gäller speciellt de varor för vilka konsumtionen expanderade kraftigt under 1700-talet såsom kaffe, te, socker, tobak och bomullstyg. Med undantag för te och delvis bomull kontrollerades produktionen av kolonialprodukter av européer och utvecklades i europeiska kolonier. Genom att produktionen av dessa varor expanderade så kraftigt i Västindien och Syd- och Nordamerika kom den att utgöra själva grunden för den så kallade atlantiska ekonomin.

Carole Shammas, en framstående amerikansk historiker som har specialiserat sig på konsumtionskultur i det tidigmoderna Amerika och England, har nyligen lyft fram den revolutionära betydelse som konsumtionen av tropiska produkter haft för Europas modernisering.¹¹ Hon påpekar att mycket av den konsumtionsforskning som hittills gjorts har den nationella marknaden som analysenhet och hon ifrågasätter om det är den bästa utgångspunkten. Istället för den nationella marknaden och staten föreslår hon imperiet som analysenhet. Ett sådant perspektiv inkluderar både produktion och konsumtion av tropiska produkter. Carole Shammas perspektiv gäller i första hand det brittiska imperiet. Hon har studerat konsumtionen av tropiska produkter i Storbritannien och de amerikanska kolonierna. Men hennes perspektiv är

10. Lars Magnusson & Klas Nyberg, *Konsumtion och industrialisering i Sverige 1820–1914. Ett ekonomisk-historiskt forskningsprogram*, Uppsala 1995. Projektet har hittills resulterat i flera avhandlingar och artiklar. Se Klas Nyberg, Pernilla Jonsson, Mats Fagerberg & Erik Lindberg, "Trade and Marketing. Some Problems Concerning the Growth of Market Institutions in Swedish Industrialisation", *Scandinavian Economic History Review* 1998:1; Lars Magnusson & Johan Söderberg, (red), *Kultur och konsumtion i Norden 1750–1950*, Helsingfors 1997. En annan aspekt av kaffedrickandet i Sverige har studerats i Marie Clark Nelson & Ingvar Svanberg, "Coffee in Sweden. A Question of Morality, Health, and Economy", *Food and Foodways* 1993:3.

11. Carole Shammas, "The Revolutionary Impact of European Demand for Tropical Goods", i John J McCusker & Kenneth Morgan (eds), *The Early Modern Atlantic Economy*, Cambridge (Mass) 2000, s 163–185. Sidney W Mintz, *Sweetness and Power. The Place of Sugar in Modern History*, New York 1985, analyserar specifikt betydelsen av socker i denna process.

relevant även för Sverige. Även om Sverige inte ingick i det brittiska imperiet spelade ekonomiska länkar med den atlantiska ekonomin en mycket viktig roll för Sveriges utrikeshandel och inte minst för konsumtionen och dess förändring.

Konsumtionen av kolonialprodukter i Europa

Flera nya kolonialprodukter introducerades i Europa under 1600-talet, men det var först under det följande århundradet som efterfrågan på socker, kaffe, tobak och te verkligen blev en viktig ekonomisk faktor som i grunden förändrade konsumtionsmönsterna i Europa och även det koloniala systemet. Koloniernas ekonomi förändrades på flera sätt. För det första expanderade handeln med kolonierna snabbt; den expanderade mycket snabbare än den intereuropeiska handeln. För det andra utvecklades efterfrågan på kolonialprodukter i en ny riktning, där efterfrågan på nya varor som kaffe, te, socker och bomullstygger ökade betydligt mer än efterfrågan på kolonialvaror som redan etablerats under 1600-talet eller ännu tidigare – som kryddor och tobak. För det tredje omvandlades de europeiska kolonierna till enorma produktionsanläggningar för nya varor. Så var det inte tidigare. Denna omvandling blev mest genomgripande i Västindien och Syd- och Nordamerika, där olika områden började specialisera sig på särskilda produkter. Det skapades en komplex atlantisk ekonomi, vars delar sammanlänkades och blev beroende av varandra (triangelhandeln). En stor del av produktionen i den atlantiska ekonomin byggde på slavarbete.

Den genomgripande omvandlingen av det internationella handelssystemet skall exemplifieras med de ledande kolonialstaterna. Storbritannien blev under 1700-talet den ledande kolonialmakten och var också en ledande handelsnation och ett land där nya konsumtionsmönster snabbt fick genomslag. Storbritannien är alltså ett bra exempel för att visa hur nya konsumtionsvanor och utrikeshandeln ömsesidigt påverkade varandra. Utrikeshandelns struktur och inriktning är den första indikatorn. I mitten av 1500-talet utgjorde kolonialvaror endast en tiondedel av den engelska importens värde; peppar var då den viktigaste av dessa varor och även torkade frukter var viktigare än socker. Under 1600- och 1700-talen ökade handeln med kolonialprodukter kraftigt, för att på 1770-talet utgöra 36 procent av Storbritanniens import. Det är viktigt att betona att denna importökning i värde skedde parallellt med kraftigt sjunkande priser på nya produkter – te, kaffe, socker och tobak – med andra ord var volymökningen betydligt större. De

officiella importsiffrorna missar dessutom omfattande smuggling. Exempelvis uppskattar man att mellan tre fjärdedelar och hälften av det te som dracks i 1700-talets Storbritannien var kontraband.¹²

De mest dynamiska delarna av Storbritanniens kommersiella system var Västindien och de amerikanska kolonierna. Utbytet inom det brittiska atlantiska väldet blev under 1700-talet långt viktigare än Storbritanniens handel med Europa.¹³ Importen av socker, tobak, rom och delvis kaffe – även om kaffe aldrig blev någon stor produkt i brittiska Västindien – ökade under hela 1700-talet. Den engelska konsumtionen av socker mellan 1660-talet och slutet av 1700-talet tiodubblades, från 2 till 20 pund per capita årligen. Konsumtionen av te ökade 15 gånger. I slutet av 1700-talet spenderade engelska familjer en tiondedel av sina matpengar på te och socker, vilket var nästan lika mycket som på köttinköp.¹⁴

Om produktionen av kolonialprodukter i Västindien var en vital del av det brittiska kolonialväldet gäller detta i ännu högre grad för Frankrike. Franska Västindien växte så snabbt att produktionen där redan under 1770-talet var väsentligt större än den i hela brittiska Västindien. Den franska produktionen uppskattas till 3,8 miljoner engelska pund sterling år 1770, medan den brittiska uppskattas till endast 2,7 miljoner pund. Tydligast var skillnaden i kaffeproduktionen där fransmännen producerade nio gånger så mycket som briter, men också den franska sockerproduktionen var betydande. Socker var både för Storbritannien och Frankrike den absolut viktigaste produkten. I det brittiska fallet stod den tillsammans med rom för över 90 procent av produktionen. I franska Västindien utgjorde socker och rom över hälften och kaffe ungefär en fjärdedel av produktionen.¹⁵ Det bör också påpekas att den franska produktionen i stor utsträckning var inriktad på reexport till Europa. Exempelvis distribuerades mycket av det franska kaffet och sockret vidare via Holland.

12. Carole Shammas, *The Pre-industrial Consumer in England and America*, Oxford 1990, s 77ff; Shammas 2000, s 170. Om tesmuggling till England, se W A Cole, "Trends in Eighteenth-Century Smuggling", *The Economic History Review* 1958:3, s 410; Simon D Smith, "Accounting for Taste: British Coffee Consumption in Historical Perspective", *Journal of Interdisciplinary History* 1996:2 och Heinz S K Kent, *War and Trade in Northern Seas. Anglo-Scandinavian Economic Relations in the Mid-Eighteenth Century*, Cambridge 1973.

13. Engerman 1994, s 191ff.

14. Shammas 1990, s 82, 136; McKendrick 1982, s 28.

15. Stanley L Engerman, "France, Britain and the Economic Growth of Colonial North America", i John J McCusker & Kenneth Morgan (eds), *The Early Modern Atlantic Economy*, Cambridge 2000, s 246, tab 9.3.

En mycket viktig roll i franska Västindien hade Haiti (Santo Domingo), som ensamt framställde lika mycket kolonialprodukter som hela brittiska Västindien. För att illustrera de västindiska öarnas betydelse för Frankrike kan nämnas att Frankrike under fredsförhandlingarna med Storbritannien efter sjuårskriget (1756–1763), erbjöd Storbritannien antingen ön Guadeloupe (med en befolkning på 80 000) eller Kanada – Guadeloupe hade då större population än hela franska Kanada.¹⁶

Även mindre kolonialmakter, som Holland och Danmark, visade ett stort intresse för Västindien. Den holländska utvecklingen är speciellt intressant med tanke på den roll som Holland och främst dess stora Ostindiska kompani spelade under 1600-talet. De holländska kolonierna i Västindien har traditionellt inte uppfattats som särskilt betydelsefulla. Men låt oss se på hur den holländska kolonialhandeln faktiskt förändrades: Betydelsen av kryddor som Ostindiska kompaniet hade monopoliserat i början av 1600-talet minskade under 1700-talet. På 1740-talet utgjorde de nya varorna (bomullstyger, kaffe och te) den största delen av kompaniets handel.¹⁷ En annan viktig förändring var att nya kolonialprodukter var mycket mer konkurrensutsatta. Te importerades av flera kompanier och det holländska kaffet från Java konkurrerade med kaffet från Västindien. I själva verket ökade den holländska handeln med Västindien snabbare än handeln med Ostindien efter mitten av 1700-talet. Kring 1770 värderades den holländska importen från Västindien – egen plantageproduktion och reexporterade varor – till 18 miljoner gulden; det var nästan lika mycket som importen från Ostindien.¹⁸ Återigen handlade det främst om socker och kaffe. Mellan 1750- och 1770-talen fördubblades sockerimporten medan kaffeimporten fyrdubblades.¹⁹ Liksom i det brittiska fallet måste importökningen ses i relation till snabbt sjunkande priser, vilket ledde till att konsumtionen spreds till flera sociala skikt.

Holland erbjuder också en utmärkt illustration till hur genomgripande te- och kaffedrickandet förändrade den inhemska konsumtionskulturen. Under tidigmodern tid var Holland känt som en stor producent, konsument och

16. Engerman 2000, s 247.

17. Femme S Gaastra, *De geschiednis van de VOC*, Leiden 1991, s 134; Jan de Vries & Ad van der Woude, *The First Modern Economy. Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500–1815*, Cambridge 1997, s 460.

18. De Vries & van der Woude 1997, s 474.

19. De Vries & van der Woude 1997, s 480. Kanske märkligast är ökningen i Spanska Amerika, som betraktats som ett stagnerande kolonialvälde. Under 1700-talet ökade den spanska importen av kolonialvaror från Amerika (socker, kakao, kaffe, etc) 30 gånger. Även om utgångsläget var lågt handlade det ändå om betydande mängder, se Shammas 2000, s 165, 173.

exportör av öl. Under 1500-talet uppskattades exempelvis den holländska ölkonsumtionen till 300 liter per person och år, och så sent som 1675 var den kring 200 liter per capita. Under 1700-talet minskade dock ölrickandet och låg kring år 1800 på 40 liter per person och år medan kaffe- och tedrickandet mångdubblats. Accisavgifter på te- och kaffehandel från en av de nederländska provinserna vittnar om att konsumtionen av dessa två drycker under 1700-talet ökade 20 gånger. Följden av det ändrade konsumtionsmönstret var kris för bryggerinäringen.²⁰ Den snabba förändringen måste ses som anmärkningsvärd.

Spridningen av kaffe- och tedrickande skedde alltså förvånansvärt snabbt och påverkade konsumtionen i stora delar av Europa. Det finns flera nödvändiga förutsättningar för att detta kunde ske. Ett stort antal konkurrerande producenter och distributörer var en förutsättning för produktionsökningen liksom snabbt sjunkande priser. Åtminstone de holländska priserna minskade under 1700-talet med 50 procent. Vad gäller kaffe så fanns det fram till år 1700 endast kaffe från Jemen, som såldes via ottomansk förmedling (som Mockakaffe). Men på 1710-talet lyckades holländarna odla kaffebusken både på Java och i holländska Västindien och därifrån spreds sedan kaffeodlingen snabbt till hela Västindien och Sydamerika.²¹

Handeln med te växte fram som ett komplement till européernas handel med silke, den stora varan i handeln med Kina under 1600-talet. Efter sekelskiftet 1700 började dock tekonsumtionen i Storbritannien att öka och det engelska ostindiska kompaniet försökte monopolisera tehandeln. Men eftersom kompaniet inte kontrollerade produktionen i Kina kunde flera europeiska aktörer delta i handeln. I början blev briterernas värsta konkurrent ett ostindiskt kompani baserat i Ostende i Österrikiska Nederländerna. Det specialiserade sig huvudsakligen på te.²² När Ostende-kompaniet efter brittiska och holländska påtryckningar förbjöds, flyttades delvis dess kapital och personal till Sverige. Det Svenska ostindiska kompaniet (SOIK) fick efter 1731 en liknande roll som Ostende-kompaniet hade haft på 1720-talet. Konkur-

20. De Vries & van der Woude 1997, s 321f; Karel Degryse, "The Origins of the Growth of West-European Tea-Trade in the 18th Century", i Klaus Friedland (ed), *Maritime Food Transport*, Köln 1994. Om te- och ölrickande i Holland, se även Simon Schama, *Mellan Gud och Mammon. Nederländerna under guldåldern 1570–1670*, Stockholm 1989, s 181f.

21. Kenneth Pomeranz & Steven Topik, *The World that Trade Created. Society, Culture, and the World Economy 1400 to the Present*, New York 1999, s 86–89.

22. Jan Parmentier, "The Private East India Venture from Ostend. The Maritime and Commercial Aspects, 1715–1722", *International Journal of Maritime History* 1993:2.

rensen mellan olika leverantörer av te skapade prispress och tepriserna sjönk med cirka 70–75 procent under 1700-talet i Storbritannien och Holland.²³

Produktionens och handelns expansion gick alltså hand i hand med snabbt sjunkande priser och det gjorde de nya varorna tillgängliga för breda konsumentgrupper. Det förklarar dock inte helt hur hela samhällen kunde ändra sina dryckesvanor under en så relativt kort tid. Dessutom får man inte glömma att de styrande av såväl ekonomiska som moraliska skäl var negativa till de nya dryckerna.

Det finns två olika förklaringar till den snabba spridningen av tropiska konsumtionsvaror. En kulturell förklaring utgår från de lägre sociala gruppernas försök att efterlikna eliten, så kallad social tävlan. Inledningsvis, i slutet av 1600-talet, introducerades de nya dryckerna som mycket exklusiva produkter som endast de bäst ställda i samhället hade råd att dricka (*conspicuous consumption*).²⁴ Men när priserna sjönk under de första decennierna av 1700-talet spred sig konsumtionen av både te och kaffe snabbt genom hela samhället. Så småningom förlorade kaffe- och tedrickandet sin exkluderande funktion och blev istället en del av den vardagliga konsumtionen. Men samtidigt skapade te- och kaffedrickande nya umgängesformer och en stor marknad för tillbehör till den nya dryckeskulturen såsom kaffe- och teserviser, kannor, kvarnar och liknande föremål. Den nya dryckeskulturens intåg syns inte minst i 1700-talets bouppteckningar, där kaffe- och teserviser blir tydligt framträdande.²⁵

En annan förklaring betonar det faktum att te, kaffe och socker hade blivit så billigt att det så småningom ersatte de traditionella och mer kaloririka men relativt sett dyrare dryckerna som öl. Spridningen av nya dryckesvanor, främst efter sekelskiftet 1800, kan alltså ses som en följd av ökande sociala skillnader.²⁶ Den ovan skisserade bilden visar alltså att de nya produkterna spelade en viktig roll i förändringen av konsumtionsmönsterna under 1700-talet. Jag har särskilt lyft fram betydelsen av de nya dryckerna – te och kaffe – samt socker. Men tobaken började spela en liknande roll redan på 1600-talet, och även om den fick relativt sett mindre betydelse under 1700-talet förblev den viktig. En betydelsefull skillnad vad gäller tobakskonsumtionen var det faktum att tobak kunde odlas i Europa och att den merkantilistiska dok-

23. Cole 1958, s 410; De Vries & van der Woude 1997, s 321.

24. Lars Elgklou, *Kaffeboken*, Höganäs 1993, s 75ff.

25. T H Breen. "An Empire of Goods. The Anglicization of Colonial America, 1690–1776", *Journal of British Studies* 1986:4, s 488; Shammass 1990, s 181–185.

26. Se speciellt Mintz 1985, s 114 ff.

trinen därför i detta fall kunde fungera. Holland och Sverige är goda exempel på framgångsrik inhemska tobaksodling.²⁷ Jag har inte heller mera ingående diskuterat bomullens och bomullstygernas betydelse. Det finns ett välkänt och välundersökt samband mellan introduktionen av indiska bomullstyger och den brittiska industriella revolutionen.

De nya produkterna förändrade alltså i grunden konsumtionsmönsterna i Europa; förändringarna ledde till minskad efterfrågan på vissa traditionella produkter (exempelvis öl) och ökad efterfrågan på importerade kolonialvaror. Genom att de nya varorna producerades långt borta stimulerade konsumtionen av dem en ökad integration mellan olika produktionsområden. Dessutom ledde efterfrågan på te, kaffe, socker, tobak och bomullstyger till långtgående förändringar inom de koloniala ekonomierna i Västindien och Syd- och Nordamerika. Det skapades en integrerad tidigmodern atlantisk ekonomi med många beståndsdelar som länkades samman i mer eller mindre uppenbara sammanhang.

En viktig fråga rör Sveriges position i den tidigmoderna atlantiska ekonomin, och inte minst de nya produkternas betydelse för Sveriges ekonomiska och sociala utveckling under 1700-talet. I viss mån har Sveriges roll i den atlantiska ekonomin studerats, främst utifrån järnexporten. Redan Karl-Gustaf Hildebrand visade hur den svenska stångjärnexporten ingick i ett bredare handelssystem där Storbritannien, det svenska järnets viktigaste destination, utgjorde ett nav.²⁸ Nyligen har Åsa Eklund, Chris Evans och Göran Rydén i ett antal arbeten i detalj analyserat hur svenskt stångjärn ingick i den atlantiska ekonomin.²⁹ Däremot är forskningen om Sveriges import från den atlantiska ekonomin kraftigt eftersatt, trots dess sannolikt stora betydelse.³⁰ I det följande skall jag försöka belysa den koloniala importens betydelse för Sverige.

27. Thomas J Lindblad, *Sweden's Trade with the Dutch Republic 1738–1795. A Quantitative Analysis of the Relationship Between Economic Growth and International Trade in the Eighteenth Century*, Assen 1982, s 75; De Vries & van der Woude 1997, s 324f.

28. Karl-Gustaf Hildebrand, *Fagerstbrukens historia. Sexton- och sjuttonhundratalet*, Uppsala 1957, s 94 ff.

29. Chris Evans, Owen Jackson & Göran Rydén, "Baltic Iron and the British Iron Industry in the Eighteenth Century", *Economic History Review* 2002:4; Åsa Eklund, Chris Evans & Göran Rydén, "Baltic Iron and the Organisation of the British Iron Market in the Eighteenth Century", i Patrick Salmon & Tony Barrow (eds), *Britain and the Baltic. Studies in Commercial, Political and Cultural Relations 1500–2000*, Sunderland 2003; Åsa Eklund, *Iron Production, Iron Trade and Iron Markets. Swedish Iron on the British Market in the First Half of the Eighteenth Century*, (licentiatavhandling, Ekonomisk-historiska inst, Uppsala universitet), Uppsala 2001.

30. Se Christer Ahlberger & Magnus Mörner, "Betydelsen av några latinamerikanska produkter för Sverige före 1810", *Historisk tidskrift* 1993:1.

Sverige och de nya kolonialprodukterna

Det svenska intresset för de nya produkterna kan studeras utifrån flera olika synvinklar. Den politiska debatten erbjuder ett perspektiv. Utrikeshandeln och inte minst konsumtionen av koloniala varor var föremål för en omfattande merkantilistisk debatt. En annan aspekt i sammanhanget är de svenska koloniala ambitionerna. De fanns under hela 1700-talet, trots Sveriges svaga internationella ställning, och de realiserades delvis under Gustaf III genom förvärvet av S:t Barthélemy i Västindien.

Den kanske viktigaste aspekten är dock den faktiska importen och konsumtionen. Kan vi spåra samma revolutionerande förändring av den svenska konsumtions- och speciellt dryckeskulturen som forskare iakttagit för Väst-europa? Syns förändringen i handelsstatistiken? Påverkade de nya varorna den svenska konsumtionskulturen på ett liknande sätt som den brittiska eller holländska? Och den sista men inte minst intressanta frågan: varför blev svenskarna ett kaffedrickande folk?

Vi börjar med de svenska reaktionerna på de nya produkterna. Reaktionerna i stort var negativa och det av både ekonomiska och andra skäl. Ett typiskt exempel är Carl von Linnés avhandlingar om te, kaffe och choklad. De korta texterna vittnar om ett klivet förhållande. Visserligen tillskrev Linné dryckerna delvis positiva medicinska egenskaper. Men samtidigt betonade han kraftfullt de negativa effekterna och citerade med instämmande hörsägner från utlandet. Det fanns även, ansåg Linné, starka moraliska skäl att undvika de nya dryckerna. De försvagade kroppen och de ledde till frosseri och lyx. Enligt Linné var varma drycker överhuvudtaget onaturliga och högst olämpliga. Så här förklarade han hur vanan att dricka te uppkommit:

Thée och Caffé hafwa upkomit hos de Nationer, som icke sielfwa egt godt wattn; ty et hårdt ler-blandadt och med oart upfyldt watn låter aldrig dricka sig utan gravation; men när man lägger Thée där-uti, som förändrar smaken, kan det lättare dricka, hwad smaken angår; men om det därför blir hälsosammare, lemnas där hän.³¹

Sverige som hade rent och gott vatten behövde alltså inte koka det med teblad och dessutom betala dyrt för det. Men Linné använde även ekonomiska argument i sann merkantilistisk anda. Det var kostsamt att importera te och man

31. Carl von Linné, *Anmärkingar om thée och thée-drickandet*, Stockholm 1963 (först tryckt 1745 i Almanach för året 1746), s 22.

skulle med fördel kunna odla tebuskar i Sverige. Han gjorde också flera försök med teodlingar i hemlandet. Begripligt nog blev det, till skillnad från tobaksodlingen, inte någon succé.³²

Linnés argumentation mot de nya dryckerna uppvisar en tidstypisk blandning av motsägelsefulla argument. Han framförde såväl moraliska argument rörande frosseri och överflöd som medicinska skäl för att undvika dryckerna. Men när han använde ekonomiska argument var det plötsligt importen av teet som var farlig, inte själva konsumtionen.

Samma motsägelsefulla argumentation finner man i den allmänna debatten. Statsmakten försökte hämma själva konsumtionen. Kaffedrickande var förbjudet 1756–1761, 1766–1769, 1794–1796, 1799–1802 och till och med efter Napoleonkrigen 1817–1822.³³ Men förbuden efterlevdes aldrig. Det förekom omfattande smuggling av kolonialvaror och av allmänheten uppfattades förbuden som löjeväckande. Ett typiskt exempel på allmänhetens syn på kaffeförbuden erbjuder Pehr Nordqvists kända akvarell "Caffe-beslaget" från sent 1790-tal, som skildrar hur en grupp kaffedrickande damer överraskas av polisbetjänter. Den skämtsamma akvarellen var en reaktion på kaffeförbudet 1794–1796 och fick stor spridning som gravyr.³⁴

1700-talets merkantilistiska debatt om konsumtionens karaktär har studerats tidigare och behandlas även i Leif Runefelts bidrag i detta nummer av *Historisk tidskrift*, varför jag inte skall ägna mig närmare åt den. Två aspekter av debatten skall dock nämnas. För det första fördes den svenska debatten om konsumtionens för- och nackdelar i en kontext präglad av den utländska debatten om samma frågor. Också i utlandet handlade det om en reaktion på den snabbt växande konsumtionen av bland annat kolonialprodukter.³⁵

För det andra berörde debatten om främmande varors nytta i högsta grad Sveriges handelspolitik. Svenska Ostindiska Kompaniets (SOIK) grundande väckte exempelvis en omfattande debatt.³⁶ I SOIK:s fall handlade debatten främst om silverexport. Silvret var den enda vara som kineserna var intresserade av i sitt utbyte med Europa och silvret fick, enligt den merkantilistiska

32. Linné 1963 (1745); Carl von Linné, *Kaffedrycken (Potus coffeae)*, Uppsala 1966 (1761); om choklad "De potu chocolatae" (1765); se Gunnar Carlson, "Högst fientligt mot naturen. Carl von Linnés Kaffedrycken (Potus Coffeae)", *Pequod, det Tjugoåttonde Numret*, Malmö 2000.

33. Ahlberger & Mörner 1993, s 101; Lindblad 1982, s 75.

34. *Den svenska historien. Gustav III, en upplyst enväldshärskare*, del 10, Stockholm 1992, s 225.

35. McKendrick 1982, s 9–33.

36. Christian Koninckx, *The First and Second Charters of the Swedish East India Company (1731–1766)*, Kortrijk 1980, s 395–404; Sven T Kjellberg, *Svenska ostindiska kompanierna 1731–1813. Kryddor. Te. Porslin. Siden*, Malmö 1975, s 46–50.

doktrinen, inte lämna landet. Lösningen blev det amerikanska silver, som SOIK hämtade i Cadiz. Men debatten berörde naturligtvis även nyttan av de kinesiska varorna, framförallt te, silke och porslin, som uppfattades som onödig lyx. Samtidigt var inrättandet av ett eget ostindiskt kompani ett sätt att undvika importen av kinesiska varor från Västeuropa. Genom att Sverige redan på 1730-talet etablerade egna kontakter med Kina kunde kinesiska varor importeras direkt till Sverige. Dessutom kunde man reexportera en del.

Reexporten av te från Göteborg blev egentligen grunden för SOIK:s ekonomi och skälet till de utländska intressena i kompaniet, även om detta sällan nämns. Den absolut största delen av kompaniets varor reexporterades nämligen vidare, främst till Holland, men även till Österrikiska Nederländerna, Frankrike och Hamburg, och på omvägar till Storbritannien.

SOIK sysslade alltså med direkthandel med Asien. Mindre lyckad var den svenska politiken i Västindien och Amerika. Socker, kaffe och tobak importerades till Sverige främst via Holland, men detta betydde inte att svenskarna skulle ha varit ointresserade av Västindien. I själva verket riktades nästan alla svenska försök att skaffa egna kolonier under 1700-talet mot Västindien eller Sydamerika.³⁷ Bland annat avsändes en expedition till Barima-området i dagens Venezuela 1731–1732³⁸ och flera gånger under 1700-talet framfördes tanken att kolonisera Tobago. Mer eller mindre officiella kontakter togs med Spanien och Frankrike för att förvärva en ö i Västindien. Diskussionerna intensifierades under Gustaf III och ledde så småningom till förvärvet av S:t Barthélemy.³⁹

Utsikten att få en egen produktion av kolonialvaror i Västindien var kanske det viktigaste skälet till de svenska kolonialambitionerna. Även i fallet S:t Barthélemy, som uppenbart var helt olämplig för storskaligt jordbruk, förekom sådana diskussioner. Möjligtvis spelade det danska exemplet en roll i sammanhanget. Danmark hade nämligen ett betydande kolonialvälde i Västindien – öarna S:t Thomas, S:t Jan och S:t Croix – med både omfattande kolonialproduktion av socker och handel, inte minst med slavar.⁴⁰

37. Carl Sprinchorn, "Sjuttonhundralets planer och förslag till Svensk kolonisation i främmande världsdelar", *Historisk tidskrift* 1923:1.

38. Axel Paulin, "Skeppet Fortunans expedition till Wilda Kusten av Södra America", *Forum navale* 1951.

39. Det finns en mycket omfattande litteratur om S:t Barthélemy. Ingegerd Hildebrands avhandling ger sannolikt den bästa översiktliga bilden av de första åren; Ingegerd Hildebrand, *Den svenska kolonin S:t Barthélemy och Västindiska kompaniet fram till 1796*, Lund 1951.

40. Erik Gøbel, "Danish Trade to the West Indies and Guinea, 1671–1754", *Scandinavian Economic History Review* 1983; Dan H Andersen, "Denmark-Norway, Africa, and the Caribbean 1660–1917. Modernisation financed by slaves and sugar?" i Pieter Emmer & Olivier Pétré-Grenouilleau (eds), *A Deus*

Trots de stora ambitionerna och förvärvet av S:t Barthélemy fick inte Sverige någon omfattande direkthandel med Västindien eller Amerika före sekelskiftet 1800. Det betydde också att Sverige fortsatte att importera de två viktigaste produkterna, socker och kaffe, från andra länder.

Hur stor var då den svenska importen av kolonialprodukter? I och med grundandet av SOIK fick Sverige, som framgått, en direkt handelsförbindelse med Kina, som var den enda teproducenten under 1700-talet. Teet utgjorde mellan 60 och 90 procent av kompaniets returlaster i tonnage räknat och tillsammans med porslin var alltså teet den ojämförligt viktigaste produkten i handeln med Kina. Kompaniet importerade även mindre mängder av silke, tenn, bomullstyger, kryddor, arrak och så vidare, men dessa varor hade inte någon större ekonomisk betydelse. I värde stod teet för mellan 70 och 80 procent av SOIK:s import.⁴¹ Med andra ord, SOIK var ett handelsföretag i te.

I jämförelse med övriga ostindiska kompanier var teimporten för SOIK av relativt stor betydelse. Under större delen av 1700-talet stod nämligen de danska och svenska kompanierna för mellan 25 och 35 procent av allt te som importerades till Europa.⁴² De var alltså – i te – farliga konkurrenter till de två ledande ostindiska kompanierna, det engelska och det holländska. Det var uppenbart att detta te inte konsumerades i Sverige eller Danmark. Den publicerade statistiken för de ostindiska varor som reexporterades och de som förtullades och således konsumerades i Sverige indikerar att kanske endast en tiondedel av returlasterna stannade i Sverige.⁴³

Även om SOIK fick en viktig roll för att introducera tedrickande i Sverige, låg dess stora betydelse på den internationella marknaden för te i Amsterdam och London.⁴⁴ Kompaniets internationella roll förklarar också utlänningarnas intresse för att investera i det. Betydelsen av det från Göteborg reexporterade teet är känd, speciellt i den brittiska forskningen. Ovan nämndes att fram till 1784 var en mycket stor del av det te som konsumerades

ex Machina Revisited. Atlantic Colonial Trade and European Economic Development XVIIth–XIXth Centuries, London 2004 (kommande).

41. Koninckx 1980, s 206–215, 470f; för importvärden, se Bertil Andersson, *Göteborgs historia. Näringsliv och samhällsutveckling. Från fästningsstad till handelsstad 1619–1820*, Stockholm 1996, s 208.

42. Louis Dermigny, *La Chine et l'Occident. Le Commerce à Canton au XVIIIe siècle 1719–1833*, tome 2, Paris 1964, s 539.

43. Johan F Nyström, *De svenska ostindiska kompanierna. Historisk-statistisk framställning*, Göteborg 1883, Statistisk bilaga.

44. Leos Müller, "The Swedish East India Trade and International Markets. Re-exports of Teas, 1731–1813", *Scandinavian Economic History Review* 2003:3

des i Storbritannien smuggelgods. Skälet till den omfattande smuglingen var höga tepriser. Engelska ostindiska kompaniet hade monopol på all teimport och dessutom, för att förhindra en alltför stor konsumtion, belastades teet med mycket höga avgifter, 100 procent som högst.⁴⁵ Det smugglade teet såldes till betydligt lägre priser och blev därigenom tillgängligt för lägre sociala skikt. Britterna var väl medvetna om att det smugglade teet ofta hade svenskt eller danskt ursprung. Alltså spelade den svenska lågprisvarianten sannolikt en viktig roll för att te blev Storbritanniens nationaldryck.⁴⁶

Handelsstatistiken visar att svenskt te hade en viktig ställning på den internationella marknaden, men den visar också att tehandeln var extremt känslig för prisrörelser, speciellt i Storbritannien. Reexporten kunde nå mycket stora volymer under enstaka år, till exempel under Amerikanska frihetskriget 1776–1783. Men den kunde också sjunka mycket snabbt, vilket skedde år 1784 när britterna kraftigt minskade avgifterna på te och deras kompani ökade sin import. Marknaden för den svenska reexporten av te försvann och med den hela den svenska Ostindiehandeln.

Socker- och kaffeimporten hade helt annan karaktär än SOIK:s spekulativa handel i te. Socker och kaffe importerades via europeiska marknader och konsumerades i landet. Följande tabell visar att kolonialprodukter utgjorde ungefär 17 procent av Sveriges import kring 1770. Siffran inkluderar även den mycket värdefulla men volymmässigt lilla importen av färger (koschenill, indigo och andra). Importvärdena tyder på att produkterna faktiskt spelade en viktig roll. Sockerimporten värderades exempelvis högre än den prioriterade saltimporten.

45. Cole 1958, s 395–410; se även Kent 1973, s 114.

46. Kent 1973, s 113. I Skottland tycks spridningen av tedrickande hänga samman med de många skottar som arbetade i SOIK under dess första tid. Mintz 1985, s 114.

TABELL I:

Värde av införda varor, fördelade i grupper 1769–1771 (1000 riksdaler specie).

varugrupper	1769	1770	1771	1769–1771	1769–1771 (procent)
tobak	66	80	82	228	
kaffe	12	97	94	203	
socker	146	220	145	511	
färger	92	121	98	311	
bomull	14	17	11	42	
Ostindievaror	18	53	59	130	
peppar	12	10	8	30	
summa kolonialprodukter	360	598	497	1455	17.4
silke	114	123	125	362	4.3
salt	142	109	200	451	5.4
spannmål	1103	783	818	2704	32.3
linne och bomullsvaror	37	40	49	126	1.5
andra varugrupper	1058	1154	1051	3263	39.0
summa	2814	2807	2740	8361	100.0

Källa: *Historisk statistik för Sverige*, del 3, Utrikeshandeln 1732–1970, Stockholm 1972, tabell 1.24.⁴⁷

Den volymmässiga utvecklingen av socker- och kaffeimporten bekräftar i stort konsumtionsmönstret från Västeuropa. Snabbast blev ökningen för kaffe, där det skedde ett genombrott kring 1760. Mellan 1738 och 1760 importerade Sverige kring 20 000 skålpund (0,425 kg) kaffebönor; mellan 1770 och 1800 låg importen på mellan 0,5 och 1 miljon skålpund. Efter 1806 tiobubblades kaffeimporten igen, men det var främst en följd av kontinentalblockaden och handlade alltså om kaffe som var avsett för reexport. Kaffe-förbudet 1756–1761, 1766–1769 och 1794–1796 lämnade tydliga spår i statistiken, men påverkade inte den uppåtgående trenden.

Socketimporten ökade också snabbt, dock inte alls lika snabbt som kaffeimporten. Det beror på att socker var en väl etablerad konsumtionsvara sedan början av århundradet. Redan 1738 importerades till Sverige 1 miljon skålpund socker (det handlar sannolikt främst om råsocker *muscovados*).

47. Vissa varor är svåra att identifiera som kolonialprodukter, exempelvis silke, eller gruppen linne och bomullsvaror varför de har lämnats utanför.

Under andra hälften av 1700-talet fyrdubblades importen till 4–5 miljoner skålpund. Under kontinentalblockaden upplevde även sockerimporten ett stort uppsving, dock handlade det, som för kaffe, främst om reexporthandel som upphörde efter Napoleonkrigen. I slutet av 1700-talet uppgick den svenska sockerkonsumtionen till 2–3 skålpund per capita, nära det europeiska genomsnittet (2,6 pund per capita), men långt efter britternas 18 pund.⁴⁸ Per capita-konsumtionen säger dock inte särskilt mycket om konsumtionsmönster. Det fanns mycket stora skillnader i konsumtionen mellan olika sociala grupper och kanske framförallt mellan olika regioner, exempelvis mellan stora hamnstäder och landsbygden.

Tobak visade en omvänd trend jämfört med socker och kaffe. Importen minskade från 3 miljoner skålpund kring 1740 till 1–1.5 miljoner skålpund i slutet av århundradet. Förklaringen är inte minskad konsumtion utan en framgångsrik tobaksodling i Sverige. Åtminstone på detta område var således merkantilistiska försök att ersätta importerade kolonialvaror framgångsrika.⁴⁹

Förutom genom SOIK:s import nådde kolonialprodukter Sverige via andra länder. Holland spelade en mycket viktig roll i denna transithandel. Kring 1740 var Holland Sveriges viktigaste leverantör, och stod för ungefär 20 procent av importen, och även om den holländska andelen sjönk (till ungefär 15 procent 1770) behöll Holland sin roll som ledande leverantör av kolonialprodukter.⁵⁰ En detaljerad analys av handelsutbytet mellan Holland och Sverige 1738–1795 visar att importen från Holland i huvudsak bestod av kolonialprodukter. Under första hälften av 1700-talet var det tobak i olika former. År 1738 stod exempelvis tobak för en tredjedel av alla holländska varor som importerades till Sverige. Under andra hälften av 1700-talet blev kaffe och socker de viktigaste produkterna. Kaffeimporten ökade snabbast medan sockerimporten ökade långsammare. Socker förblev dock den viktigaste kolonialvaran. Socker bestod mest av råsocker (*muscovados*) av brasilianskt och västindiskt ursprung. Det handlade alltså om råsocker som sedan raffinerades i Sverige. Importen av vitt raffinerat socker sjönk däremot.⁵¹ En jämförelse mellan analysen av den svensk-holländska handeln och den publicerade handelsstatistiken tyder på att kanske hälften av alla koloniala varor

48. Mintz 1985, s 67; Pomeranz 2000, s 118.

49. *Historisk statistik för Sverige*, del 3, Utrikeshandeln 1732–1970, Stockholm 1972, tab 1.1.

50. *Historisk statistik för Sverige*, tab 1.22, 1.23.

51. Lindblad 1982, s 74f, 161–165, tab D:1. I volym varierade importen av *muscovados* kraftigt, men det finns en klar uppåtående trend från 100–200 tusen skålpund på 1740-talet till 400–500 tusen skålpund under andra hälften av århundradet. Lindblad 1982, s 165f.

kom till Sverige via Amsterdam, åtminstone fram till dess de franska revolutionskrigen inleddes.⁵²

Importen av kolonialprodukter visar att denna varugrupp utgjorde en mycket viktig post i svensk utrikeshandel. Den snabba ökningen av kaffe- och sockerimporten tyder dessutom på att handeln med kolonialvaror var en mycket dynamisk sektor av ekonomin. Det är däremot svårare att avläsa vilken effekt importen av dessa varor hade i ett bredare perspektiv. Det finns många enskilda belägg rörande hur kaffe, socker, te och även choklad brukades i svenska hem. Men enstaka vittnesmål, som exempelvis Thomsons, säger inte mycket om den verkliga spridningen av nya drycker. Befintliga studier av livsmedelkonsumtionen ger inte heller någon klar bild av hur kolonialprodukter konsumerades.⁵³ Däremot kan studier av bouppteckningar ganska övertygande visa om och i vilken utsträckning folk i gemen drack te och kaffe. Att bereda kaffe och te krävde nämligen ett stort antal föremål som inte funnits tidigare.

Christer Ahlberger har i en fallstudie jämfört förekomsten av föremål för beredning och konsumtion av kaffe och te i ett stort antal bouppteckningar från åren 1750, 1800 och 1850.⁵⁴ Hans studie visar att det fanns mycket stora skillnader i spridningen av te- och kaffedrickande, både geografiskt och socialt. Att tedrickandet var relativt spritt bland Göteborgs borgare redan 1750 är kanske inte så förvånande med tanke på att staden var centrum i tehandeln. Över hälften av de analyserade bouppteckningarna från Göteborg år 1750 innehöll föremål som kunde knytas till tedrickande, och bouppteckningarna från år 1800 tyder på fortsatt spridning av te. Bilden från landsbygden är dock helt annorlunda. Där visar bouppteckningarna på en mycket långsam spridning. Alltså, även om tedrickandet fick ett tidigt genombrott i Sverige begränsades detta främst till borgerliga miljöer i städerna, kanske främst till Göteborg. Under 1800-talet var teets spridning långsam och socialt exkluderande.

52. Det är dock inte endast handelsstatistiken som vittnar om att västindiska produkter nådde Sverige via Holland. Privat korrespondens vittnar om hur kaffeböner beställdes hos de holländska korrespondenterna. Louis De Geer från Finspång nämner t ex i sina brev till Qurijn Brants en zoon från 1741 och 1742 ofta beställningar av kaffeböner. Se brev 1741–1742, PA Brants 88/495, Amsterdam Municipal Archives (GAA).

53. Se t ex Mats Morell, *Eli F. Heckscher, utspisningsstaterna och den svenska livsmedelskonsumtionen från 1500-talet till 1800-talet. Sammanfattning och komplettering av en lång debatt*, Uppsala 1986, och Mats Morell, *Studier i den svenska livsmedelskonsumtionens historia. Hospitalhjonens livsmedelskonsumtion 1621–1872*, Uppsala 1987.

54. Christer Ahlberger, *Konsumtionsrevolutionen. Om det moderna konsumtionssamhällets framväxt 1750–1900*, Göteborg 1996, s 84–109.

Spridningen av kaffedrickandet hade en helt annan karaktär. Bouppteckningarna från 1750 visar att kaffe var ganska ovanligt även i Göteborg. Endast en femtedel av hushållen kunde bereda och konsumera det. På landsbygden var föremål för kaffekonsumtion ännu mer sällsynta. Det stämmer ganska väl med bilden av den europeiska kaffekonsumtionen och även med uppgifterna i den svenska handelsstatistiken, vilka visar att genombrottet för kaffeimporten i Sveriges inträffade först efter 1760. Bouppteckningarna från 1800 och 1850 indikerar en snabb spridning av kaffet inom alla sociala skikt, först i Göteborg, där hälften av hushållen tycks ha konsumerat kaffe år 1800, och sedan på landsbygden. Ahlbergers bouppteckningsanalys indikerar alltså att den stora skillnaden mellan spridningen av kaffe- och tedrickande i Sverige var av social art. Medan teet förblev en exklusiv överklassdryck spreds kaffet mellan 1800 och 1850 snabbt till alla sociala skikt i både urbana miljöer och på landsbygden.

Bouppteckningarna visar att det stora genombrottet för kaffedrickande kom mellan 1800 och 1850, främst tack vare spridningen av kaffet på landsbygden. Men bouppteckningarna visar också att kaffedrickandet spreds snabbare än tedrickandet, redan mellan 1750 och 1800, vilket bekräftas av den stora importökningen under samma period. Ahlberger understryker att skillnaden mellan te- och kaffedrickande främst har att göra med social distinktion: teet hade förblivit en höginkomsttagardryck, medan kaffet spreds till samhällets alla skikt.⁵⁵ Det är en förklaring som utgår från att det är efterfrågan på kaffe eller te som formar dryckeskulturen. Men det finns också en annan förklaring, som utgår från utbudet; under perioden 1750–1850 blev kaffe relativt sett billigare och mer tillgängligt än te.

Spridningen av kaffedrickandet i USA kan här tjäna som exempel. Den amerikanska revolutionen började med ett upplopp mot det engelska ostindiska kompaniets temonopol, och kolonisterna hörde traditionellt till världens ledande tedrickare. Ändå är dagens USA först och främst ett kaffeland. De amerikanska historikerna Kenneth Pomeranz och Steven Topik förklarar detta med direkthandeln mellan Amerikas östkust och Västindien och senare Sydamerika. Kaffeböner var en perfekt returfrakt i denna handel, relativt hållbara och prisvärda. Med de tilltagande handelsvolymerna sjönk kaffepriserna och det ledde till att kaffedrickandet spreds. Te däremot måste fortfarande införas från Kina. Kaffehandeln fick dessutom en viktig stimu-

55. "I själva verket är kanske teet det mest påfallande exemplet på skiktsspecifik konsumtion, d v s en medveten strävan hos underklassen att undvika denna överklassvana." Ahlberger 1996, s 103.

lans efter att Brasilien och andra sydamerikanska stater blivit självständiga efter sekelskiftet 1800.⁵⁶

Kaffeböner som importerades till Sverige under 1700-talet kom i stor utsträckning via Holland och odlades således i holländska och franska kolonier i Västindien. Den svenska importen via S:t Barthélemy var blygsam och dessutom drabbades det svenska Västindiska kompaniet hårt av kaffeförbudet på 1790-talet.⁵⁷ Viktigare för etableringen av svensk direkthandel med Västindien och Sydamerika var kontinentalblockaden och de politiska revolutionerna i Sydamerika. Som nämnts ovan innebar blockaden att en stor del av den brittiska och amerikanska exporten av kolonialvaror kanaliserades via Göteborg.⁵⁸ Göteborg blev ett transitcentrum med många utländska, inte minst amerikanska, köpmän. Därför kunde Thomson hävda att svenskarna importerade allt sitt kaffe från Storbritannien. Det stora uppsvinget för Göteborgs sockerbruk mellan 1806 och 1815 var också en direkt följd av kolonialimporten.⁵⁹

Under samma tid började Sverige etablera direkta kontakter med Sydamerika. Brasilien var det första sydamerikanska land som Sverige fick diplomatiska förbindelser med (1808) och snart även direkta handelsförbindelser. Enligt den svenske konsulin i Rio de Janeiro, Lorentz Westin, besöktes staden mellan 1808 och 1819 av 57 svenska fartyg. År 1820 besöktes Rio de Janeiro av sju svenska fartyg som tillsammans lastade cirka 150 ton socker och cirka 70 ton kaffeböner.⁶⁰ Den direkta förbindelsen med Brasilien visar att det efter 1810 etablerades en svensk transatlantisk handel, där järn såldes till USA, Brasilien och andra sydamerikanska stater och koloniala produkter, bland annat socker och kaffe, skeppades tillbaka till Sverige. Kaffe blev alltså en vanlig returlast på de fartyg som transporterade svenskt järn till Nord- och Sydamerika. Denna direkta handelsförbindelse tillsammans med sjunkande priser och expanderande kaffeproduktion i Brasilien skapade helt andra förutsättningar för kaffekonsumtion än te haft efter SOIK:s nedgång.

56. Det första brasilianska kaffet nådde USA 1809, ett år efter Brasiliens självständighet. Pomeranz och Topik 1999, s 93f.

57. Hildebrand 1951, s 291.

58. Carl A Tiselius, *Göteborg under kontinentaltiden. Perioden 1808–1810*, Göteborg 1935, s 22, 365; François Crouzet, *L'Economie britannique et le blocus continental (1806–1813)*, Paris 1958, s 883.

59. År 1815 fanns det sex stora sockerbruk i Göteborg, flera grundade efter 1806. Bertil Andersson, *Göteborgs handlande borgerskap. Ekonomiska förhållanden för handelsgrupperna i Göteborg 1806–1825*, Göteborg 1977, s 5.

60. För 1808–1819, se Förteckning över svenska fartyg 1808–1819, för 1820, se Förteckning över fartyg som ankom til Rio de Janeiro 1820, Westin till Kommerskollegium, Skeppslistor 1808–1819, Kommerskollegium Kammarkontoret (Riksarkivet).

Också brittenas preferens för te kan förklaras i ett utbudsperspektiv. Brittiska historiker hävdar att det engelska ostindiska kompaniets monopol på temarknaden främjade teet på kaffets bekostnad. I en annan förklaring betonas den roll de brittiska sockerproducenterna i Västindien spelade. Det har konstaterats ovan att de brittiska kolonierna i Västindien producerade små mängder kaffeböner, i jämförelse med de franska kolonierna. En förklaring som kombinerar ostindiska kompaniets monopol med sockerproducenternas intressen kan ta sin utgångspunkt i den brittiska fiskala politiken. Ostindiska kompaniet och sockerproducenternas lobby i London samarbetade för att driva fram beslut där kaffe belades med högre avgifter än te, och de lyckades under större delen av 1700-talet. Avgifterna på kaffekonsumtion var högre, vilket gjorde te relativt sett billigare än kaffe och konsumenterna följde priset. Britterna blev ett tedrickande folk till följd av den brittiska statens fiskala politik.⁶¹

Avslutning

Det har inledningsvis konstaterats att den internationella konsumtionsforskningen har lyft fram betydelsen av konsumtionen av kolonialprodukter som en mycket viktig faktor för 1700-talets ekonomiska utveckling; Carole Shammas talar till och med om en revolutionerande betydelse. Konsumtionen av dessa produkter fick långtgående följder för mat- och dryckeskulturen i Europa. Som det holländska exemplet visar ersatte kaffe och te delvis öl, med stora ekonomiska konsekvenser. Även för Storbritanniens del innebar introduktionen av de nya dryckerna, i kombination med socker, att konsumtionen av öl minskade. Vissa forskare hävdar dock att detta snarare var en konsekvens av den sociala utarmningen. Det engelska teet blev ett billigt men kalorifattigt alternativ till öl. Och under 1800-talet fick sockerkonsumtionen även betydelse för det totala kaloriintaget.⁶² I Sverige medförde den senare spridningen av kaffe och te möjligen en minskning av brännvinskonsumtionen.⁶³

Samtidigt orsakade konsumtionen av vissa kolonialprodukter varaktiga konsekvenser för den koloniala produktionen och världshandeln. Speciellt i

Västindien och Syd- och Nordamerika anpassades produktionen till efterfrågan på socker, rom och kaffe. Det skapades ett atlantiskt handelssystem med flera koloniala imperier involverade, med omfattande produktionsspecialisering och ett snabbt ökande handelsutbyte. Det var ett mycket dynamiskt system men också ett system som i stor utsträckning byggde på slavarbete. Européernas nya konsumtionsvanor, att dricka te och kaffe, att konsumera socker och att klä sig i bomull, ledde till omfattande handel med människor.

Den svenska konsumtionsforskningen har inspirerats av den internationella debatten, men svenska forskare har inte i någon större utsträckning ägnat uppmärksamhet åt kolonialprodukter. Förklaringen till detta förbiseende är dels ekonomihistorikernas fokus på 1800-talet, dels att forskning som inspirerats av hemmamarknadsmodellen kommit att dominera. Mitt syfte med denna artikel har varit att visa att frågan är viktig. För det första kan vi konstatera att kolonialprodukterna spelade en central roll. Handelsstatistiken tyder på att importen av dessa produkter var betydande och mycket dynamisk. Den svenska bilden av en dynamisk utveckling och en import av stor betydelse överensstämmer med den internationella. Liksom i Holland, Frankrike och Storbritannien var det kaffet som ökade snabbast, speciellt efter 1760, och sockret som fick den största betydelsen. Det har även konstaterats att Sverige via sitt ostindiska kompani var en betydande reexporter av te. Det är också klart att Ostindiehandeln och den spekulativa handeln med kolonialvaror under Napoleonkrigen spelade viktig roll för Göteborgs ekonomiska utveckling före 1815.

Den svenska importen och reexporten av kolonialprodukter var med andra ord en integrerad del av den stora atlantiska ekonomin, även om Sverige inte hade någon egen produktion av dessa varor och inte något kolonialvälde av betydelse. Det är däremot svårare att se hur den svenska konsumtionen påverkades på hushållsnivå. Christer Ahlbergers undersökning av de västsvenska bouppteckningarna 1750–1850 tyder på ett brett genombrott för kolonialprodukter först efter sekelskiftet 1800. Det är dock för tidigt att dra några mer långtgående slutsatser. Det krävs betydligt mer detaljerad forskning både för åren före och efter 1800 för att fastställa hur konsumtionen av och handeln med kolonialprodukter förändrades och hur dessa produkter påverkade den svenska utvecklingen.

61. "Although the British were later to become strongly identified with the tea culture, there is no direct evidence that Britain abandoned coffee because it differed from the rest of Europe in taste, only that Britain had to pay a stiffer price to indulge it." Smith 1996, s 214.

62. Mintz 1985, s 108–150; Pomeranz 2000, s 274–279.

63. Ahlberger 1996, s 91.

Summary: The Consumer Revolution and Colonial Goods in Eighteenth-Century Sweden

The purpose of the article is to place Sweden's imports and consumption of colonial goods in the context of the ongoing international debate on the role of colonial goods in the industrialisation process. In international research, colonial goods have received much attention, both from a perspective studying the "birth of a consumer society", and from a perspective studying production and international trade (e.g. the concept of the early modern Atlantic economy). In Sweden, however, historical research on consumption has focused on manufactured products and on the nineteenth century. This article argues that the issue of consumption of colonial goods is relevant also to eighteenth-century Sweden, despite the fact that the real breakthrough for consumption of such goods occurred only in the early nineteenth century.

Eighteenth-century political economy in Sweden discussed the importation of colonial goods, and their consumption was subject to many restrictive and prohibitive measures. Sweden (through the Swedish East India Company) played an important role in European tea trade, and the state also had the ambition to develop its own production of colonial goods in the West Indies—even if that ambition was never realised. Colonial goods made up a substantial and dynamic share of Sweden's imports. Perhaps the most important aspect of Sweden's consumption of, and trade in, colonial goods was Sweden's integration into the commercial system of the early modern Atlantic and world economy.